

BANATUL, ARDEALUL ȘI RESTUL LUMII SAU GEOGRAFIE ȘI ETNOGRAFIE LA MIHAIL HALICI-tatăl

Radu ARDELEAN

Le Banat, la Transylvanie et le reste du monde, ou la géographie humaine de Mihail (Michel) Halici (Résumé)

Mihail Halici, qui a vécu à Caransebeș (Banat) jusqu'au 1658, quand la province était abandonnée aux Turcs et il devait se réfugier dans la Principauté de Transylvanie, est l'auteur d'un dictionnaire roumain-latin, Dictionarium Valachico-Latinum, le premier de ce genre dans la culture roumaine (mais resté, malheureusement en manuscrit jusqu'à la fin du XIX-siècle). Le dictionnaire comprend quelques dizaines de noms géographiques provenant surtout du Banat, puis de Transylvanie, Valachie et Moldavie mais aussi des principaux pays d'Europe et quelques uns d'Asie, l'Égypte, et le nom des peuples respectifs, ce qui confère une image sur l'horizon mental des Roumains du XVII-e siècle.

Pentru identificarea, măcar aproximativă, a autorului prețiosului *Lexicon* pe care îl identificase la Biblioteca Universității din Pesta în vara anului '87, *Dictionarium Valachico-Latinum*¹ [mai departe *DVL*], precum și pentru datarea scrierii, Bogdan Petriceicu Hasdeu a inventariat particularitățile dialectale, folosind magistral cuvântul „marcat” *kukurudz* (cucuruz = porumb) pentru încadrarea scrierii în secolul al XVII-lea, fiindcă *mělaj* (mălai) era încă *milliaceus panis*, „pâine de mălai”², dar și nomenclatura geografică din spațiul românesc. Reproduc mai la vale prezentarea și exegeza savantului, care cerea dintâi „să se observe că singurul oraș din Moldova, pe care-l menționează *Dictionarium*, este Suceava”, ceea ce ar fi înbiat o datare înainte de 1600, căci Iași erau capitala Principatului încă din suta a XVI-a, dar „anomalia” era prezentă și într-o carte de la 1686 a germanului Paul Conrad Balthasar Han, care nu făcea vorbire de Iași, deși pomenea alte târguri și cetăți moldave³. Deci, „Din Moldova, precum am văzut, autorul cunoaște numai Suceava.

Din Țara Românească, el indică trei localități, toate de o însemnătate istorică:

«Argish. Oppidum in Valachia Transalpina».

«Bukureshty. Oppidum Valachiae Transalp».

«Kraiova. Oppidum Transalpinae».

Pe lângă acestea, o particularitate interesantă:

«Olt. Aluthas fl.»

«Oltan».

Din Transilvania următoarele:

«Bělgradul Ardalului. Alba Iulia».

«Haczeg. Districtus sub comitatu Hunyad.»

«Deva. Arx in Transylvania».

«Koloshvar. Claudiopolis».

«Sibiny. Cibinium.»

«Strej. Fluvium Haczagiensis».

Din acest tabel de unsprezece numiri, noi ne încredințăm deja că partea occidentală a Țării Românești (Craiova – Olt – Oltan) și a Transilvaniei (Sibiny – Deva – Haczeg – Strej), adică partea cea apropiată de Bănat, era mai familiară autorului, căruia Clujul îi este cunoscut numai sub forma ungurească Koloshvar, iar Brașovul și Făgărașul de loc.

Dacă trecem acum la Banat, Dicționarul ne dă următoarea nomenclatură :

«Kricsova. Nomen pagi.»

«Logosh. Logassium. Oppidum Hung. Infer.»

«Macsově. Pagus in districtu Sebensiesi.»

«Marga. Pagus in fine Portae ferrae.»

«Marmure. Porta ferrea. Angustiae Transylvaniae ex parte Hungariae inferioris.»

«Strem. Sirmium. Plateae Caranseb. Nomen.»

«Teius. Tilietum. Promontorium Caransebensense.»

«Timish. Themisius fl.»

«Timishan. Themisiensis».

«Timishora. Themisvarium. Themisiopolis»⁴.

După operarea acestei selecții, exegetul concluziona: „Din toate acestea rezultă nu numai că autorul era bănățean, dar încă anume din regiunea Lugoșului. În manuscriptul întreg nu sunt nicăiri menționate niște simple sate sau puncturi topografice fără vreo importanță, afară de cele cinci: Criciova, Maciova, Marga, Strem, Teiuș, și mai încă altele trei, despre cari vom vorbi noi mai la vale, toate în vecinătatea Lugoșului, precum nu departe de acolo și Marmure”⁵. Revenind mai jos după o digresiune, le menționează și pe acelea: „Între cuvintele cele lăsate fără explicațiuni vedem:

«Tinkova. –
Zegusheny. –
Zorlincze.–»

Câțetrelle sunt numiri de sate de lângă Lugoș”⁶.

Inventarul este completat cu un hidronim din vestul arealului românesc și determinativele regionale derivate din acesta:

„Să mai adăugăm:

«Krish. Fluvius Chrysius».

«Krishan. Accola Chrysiij.»

«Krishenesk. Chrysiensis»⁷.

De notat, aci, că e un singur Criș, nu trei cum le știm noi pe cele principale (de fapt, în Bihor, mai toate apele sunt Crișuri, cum cel Pietros din Apuseni, care se varsă în cel Repede); să fie Crișul Alb, mai apropiat de Banat?

Asemenea, *crișan / crișenesk (Krishan / Krishenesk)* sunt pandante cu *timișan (timișan)* și *oltean (oltan)*. Acest din urmă *oltean*, cum și hidronimul *Olt*, considerate de Hașdeu cu privire exclusiv la Oltenia⁸, poate comporta o discuție, dat fiind lungul curs transilvan al râului și, mai ales „Țara Oltului” din sudul provinciei cis-carpătine, de unde „oltenii” locului, când traversează apa, spun că „merg în Ardeal” (cel puțin la generațiile mai vechi acea conștiință teritorială era foarte vie). Poate totuși că, nementionat Făgărașul, referirea e strict așa cum a perceput-o Hașdeu. Apoi, e aproape ciudat că, deși a „vânat” toponimele, reproducând lexemele de la litera **M**⁹, i-au scăpat:

„Moldova. Moldavia

Moldovan. Moldavus.

Moldovenesk. Moldavicus.”¹⁰ deși le-a consemnat pe cele din Banat (*Maciova, Marga, Marmurê*), a căror semnificație a și comentat-o, cum am văzut.

Pe lângă numele provinciei românești est-carpătice, este însemnată expres cea cis-carpătină cu un derivat: *Ardal. Transilvania (DVL, p. 10)* și *Ardelean. Transilvanus (DVL, p. 11)*, numele fiind deci tradus cu corespondentul latinesc, care apare și la explicarea Devei ca o cetate a provinciei – *Deva. Arx in Transylvania (DVL, p. 32)*. *Ardealul* mai obvine în contextul localizării altui oraș: *Bělgradul Ardalului. Alba Julia (DVL, p. 16)*, precizare necesară când mai ființau două Bălgraduri (așa știute / numite de români): *Bělgradul Unguresk. Alba Regalis (=Székesfehérvár)* și *Bělgradul Turchesk. Alba Graeca. Taurinum (=Beogradul sârbilor)*. În „Bălgradul Ardealului” (de *Bălgrad* îl mai știu și spun chiar și acum bătrânii din zonă) va fi fost probabil Mihail Halici („tatăl”), cu interese private, poate a și studiat acolo, eventual și la Cluj (ca un calvin ce se afla), aproape sigur la Hațeg (până în 1658, termen *ante quem* de redactare a *DVL*), atât de apropiat geografic de Caransebeș, nobilii români din „districtele” (scaunele) Caransebeș și Hațeg înrudindu-se prin căsătorii. El și menționează „Porțile de Fier ale Transilvaniei”, pasul care lega cele două regiuni (*Marmurê. Porta ferrea. Angustiae Transylvaniae ex parte Hungariae inferioris, DVL, p. 85*), nu târgul Hațeg, ci numai scaunul / districtul, pe care-l înglobează comitatului său (*Haczeg. Districtus sub comitatu Hunyad[ense], DVL, p. 57*), căruia îi indica și reședința, fără a o numi ca atare (vezi mai sus la *Deva*); din Hațeg este indigitat și râul Strei (*Strej. Fluvius Haczagiensis, DVL, p. 141*), semn al familiarității autorului cu zona (doar alte patru ape mai sunt numite, cele deja citate din textul hasdeean – Timiș, Criș, Olt – și Tisa, asta pe când Dunărea lipsește!). De Hațeg se va lega și o tragedie de familie, căci acolo a murit, pe drumul bejeniei, după ocuparea de turci în septembrie 1658 a „Banatului de Lugoș – Caransebeș”, soția lexicografului, Ana Magiar, după cum a însemnat îndurerat văduvul la 22 aprilie 1659¹¹. În treacăt fie spus, deși aci mă ocup de percepția spațiului (la modul, sper să nu sune excesiv de pretențios, geo-politic ori al geografiei umane mai bine) de către Mihail Halici, acesta cum și fiul său au avut o percepție modernă a timpului, cel puțin prin aceea că și-au însemnat datele importante din istoria familiei – logodne, căsătorii, nașteri, decese, înmormântări, plecarea în refugiu¹². Așa știm de pildă – pentru prima oară în cazul unui român bănățean – data exactă a nașterii lui Mihail Halici-fiul, după o notiță a tatălui¹³, și chiar ziua când a început școala primară¹⁴.

Cât despre Muntenia / Oltenia, revenind la geografie, am văzut sublinierea lui Hasdeu „că partea occidentală a Țării Românești (Craiova-Olt-Oltan) [...], adică partea cea mai apropiată de Bănat, era mai familiară autorului”¹⁵. De fapt el pomenea trei orașe, pe fiecare ca „târg” (*oppidum*), Craiova, Argeșul și București. Nu cred să fi ajuns nici în Oltenia, cu atât mai puțin în Muntenia, ci știa de numele acelor „târguri” de la comercianți caransebeșani care le frecventau, cum posibil chiar de la oamenii locului veniți cu negustoria în Caransebeș. Dacă *Moldova*, am văzut, este menționată expres în lexicon, principatul sud-carpatic apare numai la explicații, localizări: *Argish. Oppidum in Valachia Transalpina* (DVL, p. 11); *Bukureshty. Oppidum Valachiae Transalp.* (DVL, p. 22); *Kraiova. Oppidum Transalpinæ* (DVL, p. 73) – prescurtat a doua oară și eliptic a treia (cum de altfel figura în documente și cronicile medievale ungurești, adică *Transalpina*).

Așadar *Moldova*, Țara Românească (Muntenia și Oltenia), Ardealul, Crișana sunt specificate în lexicon, chiar dacă nu prin multe arătări (observăm lipsa Maramureșului, ca spațiu etnic românesc), numirile cele mai multe se referă la Banat, cum am și reprodus după B.P. Hasdeu, care argumenta și prin aceasta – corect – originea bănățeană a autorului (crezut de el lugojan). Hașdeu mai indigita și aceea că *Troian* (DVL, p. 152), așa cum era el tradus de lexicograf – *via strata*, adică „drum pietruit”, avea o semnificație specifică mai ales Banatului, unde astfel de reminiscențe pledau și pentru continuitatea de locuire¹⁶.

Banatului, îmi permit să adaug, i se poate „anexa” parțial și Tisa, care istoric îl delimita dinspre vest, chiar dacă la momentul respectiv un „râu turcesc” pe cursul său mediu și inferior, arătată în dicționar: *Tisa. Tibiscus fl.* (DVL, p. 149). Ar mai fi Semenicul (DVL, p. 130), dacă referirea se face la munte și nu la floare!

Lugojul menționat expres, asemenea Timișul (dar și ținutul timișan) apropierea de oraș a unor sate menționate în dicționar au motivat ipoteza lui B.P. Hasdeu, poate și pentru că nu era menționat expres Caransebeșul, de unde totuși s-a stabilit că provenea autorul.

Dacă, Tincova, Zăgujeni și Zorlenț sunt notate fără explicație (lăsată probabil pentru completare ulterioară), iar altele lacunar – *Sac. Pagus* (DVL, p. 129), ori *Kricsova. Nomen pagi* (DVL, p. 74), Maciova este indigitată ca arondată districtului Sebeș: *Macsiöv. Pagus in districtu Sebensiensi* (DVL, p. 84). Mai este apoi menționat dealul Teiuș, de lângă Caransebeș, unde orașanii aveau încă vii pe vremea aceea¹⁷: *Teius. Tilietum. Promontorium Caransebesiense* (DVL, p. 146) și unde ființase odată și un sat, dacă predicatul *de Teiuș* al nobilului Mihai Voivod (Vayda) de la 1548¹⁸ se referea la *acel* Teiuș.

Prezența acestui toponim desemnând dealul „care și azi se numește așa” a fost unul din serioasele argumente ale lui Grigore Crețu pentru a atribui unui caransebeșan, familiarizat cu locurile, dicționarul¹⁹, dar mai ales mențiunea unei străzi din oraș, *Strem. Sirmium. Plateae Caranseb. nomen* (DVL, p. 141), pe care o credea a fi „strada principală” a urbei²⁰. Era, într-adevăr, numirea unei străzi din Caransebeș (*Zerem, Zterem*), pare-se alternativă cu cea care apare mai des în documente, *Țarmurani (Chermuran)*, dar nu principală, ci pe malul stâng al Sebeșului, în cartierul numit din epoca otomană *Măhăli / Măhăla* și pe lângă cimitirul bisericii sârbești²¹. În oraș o arteră însemnată se numea *Strada Sârbească (Raacutzza)*²², acest *Strem / Sirmium* făcând trimitere tot spre sudul Dunării.

Francisc Király consideră, corect și pertinent, că „azi datele extralingvistice probează localizarea propusă de Gr. Crețu” pentru alcătuitorul *Dicționarului*, iar în plus „articolele dicționarului indică, deși numai indirect, ca autor un român caransebeșan de o aleasă cultură. În primul rând, numele orașului Caransebeș apare, chiar de mai multe ori [de două! R.A], la indicațiile de sens, în latină (*Strēm. Sirmium, Plateae Caranseb. nomen* – deși apare pentru prima dată, este abreviat!; *Teiuș. Tilietum. Promontorium Caransebesiense*). În al doilea rând, atât *Strēm*, cât și *Teiuș* (lăsând la o parte *Timiș*) denumesc locuri, părți ale «întregului», care este Caransebeșul. Autorul nu indică separat, în română, numele orașului, pentru că el vede «dinăuntru» acestei unități, Caransebeșul fiind, pentru el, mai mult decât un nume de localitate, este punct de referință. În al treilea rând, autorul notează numele mai multor localități (fără nici o însemnătate deosebită, evident, pe la mijlocul secolului al XVII-lea) care, în cea mai mare parte, se găsesc pe o rază de 20 de km, în jurul Caransebeșului (Bucosnița, Maciova, Marga, Tincova, Zăgujeni, Zorlenți etc.). O astfel de orientare în teren nu putea să apară decât la un om din partea locului. Bogata terminologie din domeniul pomiculturii ne îndreaptă atenția iar spre Caransebeș, spre zona gugulanilor!”²³

Pe lângă că adaugă numele satului Bucosnița (care dădea predicatul unei importante familii nobiliare românești) listei lui Hasdeu, care l-a scăpat din vedere – deși îl publicase la vremea sa!²⁴, Francisc Király reia și observația lui Grigore Crețu că „*Logosh* face parte din seria articolelor incluse ulterior”²⁵ (poate de Mihail Halici – fiul?), ceea ce infirmă ipoteza hasdeeană a originii lugojene a – atunci – *Anonymului*, iar localitățile și locurile bănățene din listă sunt mai apropiate de Caransebeș (vezi citatul de mai sus). Așa erau *Marga* pe culoarul de legătură dintre zona (districtul) caransebeșan(ă) și Hațeg, indigitat și el în dicționar – ca district – și *Marmurē*, trecătoarea însăși.

Așadar, pentru autor, Banatul era *patria cea mică* – dar cea mai importantă!, învecinată cu Hațegul, iar Caransebeșul era *caput mundi*.

Aș zice că satele enumerate nu apar chiar întâmplător, deși lipsite de însemnătate la modul general, cum s-a spus. Foarte probabil că autorul trecuse prin ele, poate familia a avut, în unele cel puțin, trupuri de moșii, ori acolo erau pământurile unor rubedenii mai mult sau mai puțin apropiate. La 1688 un oarecare Ioan Marin revendica în Caransebeș foste proprietăți ale lui Mihai Halici, în virtutea înrudirii, cum și din cele care aparținuseră lui Wulphgangus (Lupu) *Macsovan*, iar bunuri ale defunctului Ștefan Marin erau reclamate de un membru al familiei *Macskási* (descendentă a chinezilor Măcicaș / Măciucaș)²⁶, una din cele mai bogate și puternice din Banat. Astfel, în mod indirect, prin familia Marin, se pot deduce posibile relații de rudenie sau patrimoniale ale familiei Halici cu puternica familie *Macskási*²⁷, date fiind „strategiile matrimoniale ale familiilor nobile din zona Caransebeșului, adică mariajele se făceau în interiorul corpului elitar”²⁸. De pe la începutul secolului al XVII-lea, Măcicășanii utilizau cu predilecție predicatul „de Tincova” (Tincovanu / Tinkovay)²⁹, acolo aflându-se poate principala lor moșie / reședință. *Maciova* și *Tincova*, moșii ale rudelor prezumabile ale familiei Halici sunt, poate și de aceea, menționate în *Dicționar*.

Dar unde situa Mihail Halici-tatăl țărișoara sa, Banatul răsăritean (termenul *Banat* nu obvine în *DVL*, însă cel de *Ban*, conducătorul local numit inițial de Rege, iar pe vremea autorului de Principele ardelean figurează la p. 14, cu explicația de *Prorex*, adică *Vicerege*)? Nu în Ardeal, de care ținea politicește, dar cu care comunica geograficește prin Porțile de Fier ale Transilvaniei) v. *Marga. Pagus in fine Portae ferreae*, (*DVL*, p. 85), ci în Ungaria Inferioară (de Jos), surprinzător oarecum, așa reieșind din articolul *Marmure. Porta ferrea. Angustiae Transylvaniae ex parte Hungariae inferioris* (*DVL*, p. 85), așa însemnând ulterior și un adăugitor pentru Logoj: *Logosh. Lugassinum, oppidum Hung. Inferioris* (*DVL*, p. 82).

Cu circa un veac înainte însă, Giovan Andrea Gromo, documentat la fața locului, îl prezenta pe Ioan Sigismund ca pe stăpânitorul unei părți din Ungaria, al Transilvaniei și zone de răsărit a Banatului – cel de „Caransebeș-Logoj”, numit consecvent *Valachia citeriore* și *Valachia cisalpina* (Țara Românească fiind *Valachia ulteriore* și *transalpina*), deci net deosebit de Ungaria și având o populație rurală alcătuită exclusiv din români care „se socotesc urmași ai coloniștilor romani”, ceea ce e mai de grabă de atribuit orașanilor de formație umanistă (deși orașele sunt arătate ca unguerești)³⁰.

Și pentru Mihail Halici-tatăl, *rumân* este, întâi de toate *romanus*, concedând mai apoi încă un sinonim uzitat în epocă și în zonă, *valachus*, la articolul *Rumên. Romanus. Valachus* din *DVL*, p. 126, și la fel tot acolo la *rumânesc Rumênesk. Romanus. Valachicus*. Acea conștiință a romanității de care pomenea Gromo pare a răzbate de aici, cum desigur și cultura umanistă a autorului, inculcate și fiului său, care, înregistrat chiar și în îndepărtata Olandă, la Leyden, în matricolele Universității ca Michael Halicius *Valachus* [s.m., R.A.], se autoprezenta însă ca «Rumanus Apolloss»³² în oda dedicată lui Francisc Páriz Pápai, „unde umanistul român bănățean își etalează însemnele identității sociale, etnice și istorice, semnând poezia cu următoarea formulare: «Michael Halicius, nob[ilis] Romanus Civis de Caransebes»”³³; și pentru el Caransebeșul era nu doar predicatul nobiliar, ci *PATRIA*, cum rezultă din însemnarea amară despre cotropirea lui de turci: „*Patriam nostram Caransebes* [s. mea, R.A] Hristianis ablata [...]”³⁴. Fusesse și tărâmul fericii copilării și adolescențe, cu atât mai mult de regretat...

Indigitarea expresă de către Mihail Halici-tatăl (preluată de fiu) a lui *Romanus* pentru *român/rumân* semnifică peremptoriu că el a avut în vedere semnificația **etnică** (devenită națională) a cuvântului, **nu** pe cea socială, secundară. În Țara Românească / Valahia vecină Banatului, în urma cuceririi slave, „*rumân*=șerb, *rumânie*=șerbie. Prin urmare, numele național devine acela al unei categorii sociale, anume al supușilor”³⁵. Acel sens a fost curent și în Banat, unde a existat multă vreme un regim seniorial la fel cu cel din Țara Românească, oarecum paralel cu cel „oficial” din regatul Ungariei, mai mult sau mai puțin „subversiv” față de acesta, tolerat tacit o vreme (lungă!), până la treptata sa „încadrare”. Într-o zonă locuită aproape exclusiv de români, cum era Banatul colinar-montan, numele de *Rumânu(l)*, acum scris *Românu(l)*, destul de des întâlnit, nu putea avea semnificație etnică decât în țara absurdului, cum nici cel al satului *Rumânești* (zis acum *Românești*), unde vor fi fost țarinile *rumânilor*, iar în altul cele din „rezerva seniorială”, *Jupânești* (numele păstrate a două sate dinspre Făget).

Românii aceștia – de care și autorul ținea –, vorbeau, pe limba lor, *rumânește*, adică în *valahă*, traduce autorul în latina medievală (*Rumêneshte. Valachice*, *DVL*, p. 126), pe înțelesul contemporanilor – căci avea în vedere să publice *Dicționarul*³⁶ – *acesta era Valachico – Latinum*; iar în comunitate alcătuiau o *Rumênie. Valachismus* (*DVL*, p. 126). Această *Românie* – articulat **România**, cum zicem noi azi, cât o fi fost ea de mare în concepția autorului? Și cât cele din satele bănățane enumerate în lista evocată de B.P. Hașdeu, ori cum cea din natalul Caransebeș? Comunitatea românilor bănățani întregă, ori chiar a tuturor etnicilor români, indiferent de supușenia politică? Această prea frumoasă variantă semantică s-ar îmbia prin analogie cu articolul *Săsime. Saxonitas* (*DVL*, p. 131); nu sunt complet sigur asupra lecțiunii cuvântului latinesc), dar i

se opun *Jidovie – Shidovie*, tradus prin *Judea* (DVL, p. 131) – care nu era, firește, antica Iudee, ci cartierul evreiesc, ghetto!, cum și *țigănia – Czigënie. Zingarismus* (DVL, p. 28), una fiind și în Caransebeș, cu bulibașă în frunte³⁷.

Ca supus al Principelui Ardealului – *in partibus banaticis* până la 1658! –, poate și studiind acolo, Mihail Halici-tatăl cunoștea referințele de bază ale provinciei. Am amintit că a făcut vorbire de *săsime*, localizabilă geografic, în familia de cuvinte intrând *Sas. Saxo* și *Saskē*, adecă săsoaică, dar necompletat (DVL, p. 128) și *Sěsesk. Saxonicus* (DVL, p. 131); *Secuimea* nu apare ca atare, figurând însă articolele *Sěkui. Siculus* și *Sěkuiesc. Siculicus* (DVL, p. 129). Mihail Halici-tatăl avea, fără îndoială, cultura politică a contemporanilor săi – poate chiar mai nuanțată, să nu spun elevată –, știind că *sașii* și *secuii*, alături de *nobili* (pe cale de a se confunda cu *ungurii*) alcătuiau cele trei „națiuni” reprezentate în Dieta Ardealului.

Ungurii viețuiau și în Banatul „de Lugoj-Caransebeș”, în orașe ca urmași ai acelor *hospites* regali, ori ca nobili ajunși în zonă prin căsătorii (cazul Bethlen de Iktar, e.g.), donatari regali / princieri (cu toate împotrivirile locale), demnitari – cum uneori și în Caransebeș –, iar în Ardeal erau mai mult reprezentați numeric. Dar să nu uităm că pe însăși soția autorului o chema Ana Mag(h)iar! Un Nicolae Magiar avea, la 1616, în Caransebeș, o casă vecină cu o proprietate tranzacționată atunci, fiind poate rudenie prin alianță cu lexicograful³⁸. Dar numirea obișnuită în gura vorbitorilor era aceea de *ungur*, înregistrat ca derivatele sale: *Ungur. Hungarus; Unguronyē. Hungara; Unguresk. Hungarians; Ungureshte. Hungarice; Unguroncse. Hungarae* (DVL, p.162). Am văzut că Banatul era „arondat” Ungariei Inferioare (de Jos, sudică) și că exista *Bělgradul unguresk* (adecă Alba Regia cărturărească, Szekesfőhervár), una din reședințele regale, dar este consemnată și cea mai importantă, capitala: *Buda. Metropolis Hungariae* (DVL, p. 21). Aceea era de peste o sută de ani reședința unui eyalet (cum și Timișoara)! Geografia lui Halici este, astfel, una foarte *istorică*, el vrând parcă să ignore avansurile otomane, ce aveau să cuprindă curând și Caransebeșul.

Din acea Ungarie istorică făcuse parte și ceea ce se va numi Slovacia. Deși etnonimul corespunzător în limba veche românească era acela de *tăut*, Halici îl însemnează pe cel unguresc, cu două derivate: *Toth. Sclavus; Totesk. Sclavonicus; Toteshte. Sclavonice* (DVL, p. 150). Aceasta, cred, pentru că unii tăuți ajunseseră în Banat cu acel cognomen, devenit nume de familie, cum Nicolae Tăutu (*Tott / Tot Miklos*), care a fost chiar pârcălab (castelan) al Caransebeșului la sfârșitul secolului al XVI-lea³⁹, iar un *Ilie Tăutu / Toth Illes* vicecomite la 1635⁴⁰, cum contemporan cu Halici era și Nicolae Tăutu / Toth Miklos, proprietar în Caransebeș la 1650⁴¹.

La acea vreme tocmai Slovacia era partea din Regatul Ungariei peste care domneau Habsburgii, Împărați ai Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, adecă din Țara Nemțescă (*Nemczaskē Czarē. Germania*, DVL, p. 95). Locuitorul de acolo era neamțul (*Namcz. Germanus*, DVL, p. 94) și ce ținea de el era nemțesc (*Nemczesk. Germanicus*, DVL, p. 95).

Imperiul avea posesiuni și în Italia, care nu figurează ca atare, iar italienii sunt consemnați după forma maghiară *olász*, respectiv *Olos. Italus* (DVL, p. 100), cu derivatul *Oloesk. Italicus* (DVL, p. 100), Roma apărând în două grafii, *Râm* – de unde ne tragem, vorba Cronicarului! – și *Roma* (*Rim. Roma*, DVL, p. 124 și *Roma. Roma*, DVL, p. 125). Italienii ajunseseră în Banat, anume la Timișoara, încă din timpul lui Carol Robert, iar unii se împământăneră în zonă, etnonimul de poreclă devenindu-le nume de familie, cum în cazul lui Radu Olas (Raduly Olasz) și Ilie Olasi (Elia Olaszi), locuitori ai Lugojului la 1645⁴².

Venea, spre vest, Franța, nenumită ca atare, ci prin locuitorii ei, *frânci* (*Frenk. Francus. Gallus*, DVL, p. 46), căroră li se atribuia și răspândirea unei boli lumești, *frențușul*, adecă sifilisul, „boala franțuzească” (*Frenczush. Gallicus morbus*, DVL, p. 46)...

Dar *frânci* erau pentru români (și balcanici) occidentalii în general. Din aceștia unii, nu neapărat francezi, ajunseseră în zonă ca *hospites* în târguri, românizându-se câțiva, a căror poreclă le-a devenit nume de familie, cum în cazul lui Adam Frâncu (*Frenk Adam*), jurat în Căvăran la 1585⁴³, ori, din aceeași familie, care a fost de altfel și nobilitată, Petru Frâncu (*Petrus Frenk*), jude jurat în Caransebeș la 1642⁴⁴, pe când Halici își făcea fișe de dicționar! Mai erau numiți generic și *latini* (care avea și sensul inițial de catolic), adecă *Letény. Latinus. Italus* (DVL, p. 80), precizează la modul istoric lexicograful, tot așa *latineasca* era „italică” (*Letényeste. Latinè. Italicè*, DVL, p.80). Latini catolici puteau fi și cei din Spania, Hispania clasică, *spăniorii* în dialect, deși nu apare notat *ē* (*Spenyor. Hispanus*, DVL, p. 138), care vorbeau spăniolește, în castiliană cum ar veni (*Spēnioleshte. Hispanice*, DVL, p. 138), iar ceea ce le aparținea / ținea de ei era „spăniolesc” (*Spenyoresk. Hispanicus*, DVL, p. 138). În Banat ajunseseră destui spanioli, ca mercenari în armatele Habsburgilor, în luptele pentru stăpânirea Ungariei, și ei nu au lăsat cea mai bună impresie băștinașilor (vezi și cazul lui Aldaia de la Lipova în 1552), purtându-se adesea ca în țară inamică.

Spania era *ultima Thule* a lui Mihail Halici-tatăl în Europa, el neconsemnând Țările de Jos, pe unde a ajuns la studii fiul său, ori Anglia, unde acela și-a sfârșit viața, nici Elveția, care, melanj etnic, avea totuși statalitate aparte, lipsind de asemenea țările nordice.

Mai dinspre nord, dar central-europeană, apărea Polonia, prin etnonimul uzitat în spațiul românesc *leş*, varianta *leah* nefiind consemnată (*Lësh. Polonus, DVL*, p. 80) și derivatul *leşesc* (*Leshesk. Polonicus, DVL*, p. 80). Figurează și una din capitalele *Rzeczpospolitei*, *Cracăul*, pronunția românească a Cracoviei (*Krakeu. Cracovia, DVL*, p. 73). Pe acolo ajunseseră, verosimil, și bănățani, cu prilejul nefericitei expediții a Principelui Gheorghe Rákoczi al II-lea, pretendent la tron, pe urmele precedentului creat de Ștefan Báthory. Veto-ul otoman adusesese multe tulburări, războaie cu turcii și războaie civile, schimbări de domnii în cascadă până la 1661, dar mai ales episodul nefericit de la 1658, al cedării Banatului de Caransebeș-Logoj otomanilor de fostul Ban, Akos Barcsay (Barciai / Barcianu, căci de origine română!), la schimb cu recunoașterea (efemeră!) la tron.

Polonia stăpânea și Rusia Albă (Belorusia), pe cea Roșie (Galiția) și pe cea Mică, Ucraina, până la secesiunea temporară expediției lui Rákoczi (și autorului), când hatmanul Bogdan Hmielnițki o atașează Rusiei Mari, *Moscovia* cum o numeau apusenii și traduce Halici termenul uzitat pentru aceea (ca stat!) de români: *Moskul. Moscovia (DVL, p. 92)*. De *Mosc* vorbea Neculce, dar pentru el rușii erau *muscali* – și așa li s-a spus la noi până în secolul al XIX-lea –, dar Halici îl arată pe rus ca *Moscovitan. Moscovita (DVL, p. 92)*.

Mai la sud de teritoriile rusești, în Hanatul Crimeii, dar și în Bugeacul moldovenesc se aciuiseră tătarii, care, după episodul 1241-42, au bătuit și spațiul bănățan din secolul al XVI-lea până la 1716, ca auxiliari ai trupelor otomane. Nu este consemnată o Țară Tătărăscă / Tartarie, ci etnonimul cu două derivate: tatar, tătăroaică (acesta fără explicație, socotită superfluă?), tătăresc (*Tëtar.Tartarus; Tëtarkë. – Tëtëresk.Tartaricus, DVL, p.148*). Cum, necum, erau bănățani care se numeau *Tătaru*; care se aleseră poate cu acest cognomen, devenit patronim pentru urmași, după o robie la aceia, cum *Nicolae Tătar / Tatar Miklos* jurat din Căvăran la 1585⁴⁵.

De Imperiul Otoman se țineau nu numai tătarii, ci părți din trei continente! Împărăția nu este numită ca atare, ci tot neamul întemeietor (de care românii bănățani luaseră la cunoștință violentă încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea, raidurile / invaziile fiind uneori anuale!), cu familia de cuvinte: turc, turcesc / turcește, turcescă (limba): *Turk. Turca; Turcsesk. Turcicus; Turcseshte. Turcice / Turceshte. Turcica (DVL, p. 153, nu în succesiunea de mai sus)*. Omul era inițiat – ca vecin *eyaletului* de Timișoara ce avea să înglobeze curând și Caransebeșul – indicând și numirea turcoacei și ceea ce ținea de ea: *Bulë. Turcica mulier / Bulaskë. Quod Turcica mulier conficeret (DVL, p. 21)*.

Am văzut că Belgradul sârbesc actual era localizat istoric: *Belgradul Turcsesk. Alba Graeca. Taurinum (DVL, p. 16)*; Istanbulul, capitala de la 1453 a Imperiului era numită cu slavonismul care desemna capitala Basileilor, preluat de români, traducerea trimițând la perioada pre-otomană, cea „bună”: *Czërigrad. Constantinopolis (DVL, p. 27)*.

Și în Banat este atestat cognomenul *Turcu*, scris în forma maghiară *Török* în timpurile apropiate de lexicograf, când chiar persoane nobile îl poartă; unii vor fi fost chiar unguri donatari în zonă, dar și români cărora, poate pentru că veneau din sudul Dunării, li s-a atașat porecla devenită patronim. Așa la 1597 era pomenită într-un document princiar Adwiga (Hedwiga) Teoreok, soția lui Petru Măcițășan și fiica răposatului pe atunci Iacob Teoreok, la rândul său fiul lui Francisk Teoreok, fiu al Cristinei Bizerea⁴⁶. La 1635 Margareta (Margit), dar de fapt *Mara Găman* cum este arătată într-o a doua mențiune, era soția lui *János Török / Ioan Turcu*⁴⁷ (Gămanii erau o ramură a Bizereștilor). Atâtea înrudiri românești îmbie concluzia că *Török* era *Turcu*. Cum s-a ales cu acest nume e greu de spus, constatăm doar influența geopolitică, ca să zic o vorbă mare, în onomastică.

Au fost și în spațiul românesc cazuri – mai rare decât la balcanici sau chiar italieni, care au „furnizat” Porții viziri și pași – de renegare, cum cele celebre ale lui Iliăș Rareș ori Mihnea *Turcitul*, și poate fenomenul era întâlnit sporadic în Banat, de vreme ce Halici însemnează „turcirea”, sub forma verbului la reflexivul indicativului prezent: *Turcseskume. Turca fio (DVL, p. 153)*.

Sârbii, a căror țară ținea și ea de Poartă, erau, clasicizant, ilirici, limba sârbă fiind „ilirică” (*Sërb.Illiricus; Sërbeshte. Illirice, DVL, p. 131*).

Încă în a doua jumătate a secolului al XV-lea despotul Gheorghe Brancovici primise întinse domenii (și) în Banat, unde s-au refugiat un număr dintre supușii săi, iar la 1481 Pavel Chinezul ar fi adus cu sine, după o expediție în teritoriile sârbești 50000 dintre aceștia (cifră probabil exagerată), pe care i-a colonizat în Banat⁴⁸.

Colonizarea continuase și individual, mai ales după marea zguduire de la 1526 și evenimentele care i-au urmat, și așa o stradă din Caransebeș a devenit *Ulița Sârbească / Rácza Utcza*, ei având și cimitir lângă biserica parohială⁴⁹. În timpul Principatului mulți sârbi erau lefegii în armată, în Banat inclusiv. Așa, în 1645

erau nobilitați călărași din Logoj, băștinași și alogeni, despre care se spune expres de Principele Gheorghe Rákoczi al II-lea că „unii dintre dâșii, părăsindu-și vetrele părintești, au trecut din stăpânirea turcească în târgul nostru Lugoj unde și-au stabilit reședința”; între aceștia Giucoane și Giura Raț (*Rác, Sârbu*), Florea Raț, Petru Raț, Radivoi și Mihail Raț, Iovan Raț, Gruia Raț, Sava Mодоși (Mодоșanul) *alias* Raț, Bogdan Raț, Nicolae Raț, Marcu Pap (Pop) *alias* Raț!⁵⁰ Unii dintre ei cel puțin erau deja „românizați”, cum arată numele lui Florea Raț; de altfel *Raț* era parțial nume de profesie – cea militară!

Interesant de-a dreptul și chiar intrigant este că Halici nu pomenește Croația și Bosnia; chiar dacă, gândind „istoric”, le socotea părți ale vechiului Regat al Ungariei, îi lasă afară pe croați și bosniaci, cum nu o făcuse însă cu slovacii și sârbii. Sigur, poate ignora că Ioan Horvath (Croatul) fusese, după moartea lui Ludovic de Anjou capul partidei nobiliare din Banat care îl sprijinea la succesiune pe Carol al II-lea de Sicilia contra lui Sigismund de Luxemburg, antrenând și mai mulți români⁵¹, dar și aceasta e puțin probabil, căci era cetitor de istorii și cronici; neverosimil să nu fi cercetat arhiva orașului, unde ar fi găsit concepte ale documentelor emise la 1591 de Horváth Mihály, Ban de Caransebeș și Lugoj⁵². Dar și pe timpul său, în documentul din 1645 citat mai sus obvin Petru Horvat, Gheorghe și Stoian Horvat (probabil frați), Matia Horvat, Petru Horvat *alias* Boșneac⁵³. Cel din urmă era, după nume, un croat din Bosnia, dar apar și bosniaci „pur-sânge”, creștini însă, adică sârbi probabil: Gruia Bosznay, Giura Boșneac⁵⁴.

Bulgarii erau însă consemnați, prin etnonim și atributul său (*Bulgēr. Bulgarus; Bulgēresk. Bulgaricus, DVL, p. 21*) și chiar țara lor, adică teritoriul pe care îl locuiau – cunoscut, desigur, de autor, ca vecin Banatului – căci nu mai aveau de mult statalitate proprie, fiind tot parte a Imperiului Otoman: *Czara Bulgēraskē. Bulgaria (DVL, p. 21)*. Dacă acum *Bugarin / Bugariu* este un nume destul de frecvent în onomastica bănățeană (intrat la români pe filieră sârbească, inclusiv a matricolelor bisericești din secolul al XVIII-lea), pe vremea lui Halici „bulgarii” din zonă erau mai puțini (nu intru în discuția / disputa originii carașovenilor), cum un funcționar din Logoj de la 1598, Laurențiu Bogar (corespondent maghiar pentru etnonim)⁵⁵.

Peninsula Balcanică mai era populată de greci, care, spre deosebire de croați, bosniaci și albanezi, sunt arătați, ca apartenență etnică și specific (*Grek. Graecus; Grecsesk. Graecicus, DVL, p. 50*), populând o Țară Grecească (*Grecsaskē. Czarē. Graecia, DVL, p. 50*). Această Grecie cred că era, în mintea autorului, în linia mari cea actuală, continentală și insulară (cu mențiunea că *Oztrov. Insula, DVL, p. 102* pare a fi un adaus ulterior), iar nu clasicul Imperiu Bizantin, cu toate că în alte ocazii (cf. cazul Ungariei) el gândește și scrie „istoric”.

Negustori „greci” – verosimil armâni, cel puțin în parte – cercetau piețele Caransebeșului, unii chiar stabilindu-se acolo, ori având o a doua reședință în oraș, cum Toma *Grecul* la 1573 sau, contemporani cu autorul, la 1618, Sava *Grecul*, Lovvri *Grecul* și Giura *Grecul*, comercianți de piele de Cordoba, „cordovani”⁵⁶.

De Imperiul Otoman, de la cuceririle lui Selim, ținea și *Arabia*, o „țară” (*Czara Arēpaskē. Arabia*), populată de arabi, consemnați în vechea formă a cuvântului, cu „p” terminal (*Arap. Arabus, DVL, p. 10*), ceea ce ținea de ei fiind arăpesc / arăbesc (*Arēpesk. Arabicus, DVL, p. 11*). Este întrebare dacă Halici se referea strict la Peninsula Arabică ori, mai degrabă, la întreg Orientul Mijlociu arab / arabizat.

În orice caz, „(h)arapii”, ca personaje negative, populează multe balade românești din Banat, reminiscențe ale perioadei dominației otomane.

Arabizat era în acea vreme și Egiptul, cu care desigur Halici era oarecum familiarizat din lecturile sale clasice ori din *Biblie* și căruia îi indică numele sub care era cunoscut atunci de români, turcism întâlnit și în cărțile (romanele) populare, cronici, scrieri religioase⁵⁷: *Misir. Aegyptus (DVL, p. 91)*, de unde provenea și papyrusul, obiect familiar unui cărturar al vremii (*Pēpiros. Papyrus, DVL, p. 105*). De Africa mai amintește leul (*Leu. Leo, DVL, p. 81*), iar leopardul (*Pardos. Pardus, DVL, p. 103*) avea și „variante” asiatice (și, cum leul, era deseori element heraldic), ca și cămila (*Kēmilē. Camilus, DVL, p. 65*), care a putut fi văzută deseori – din păcate! – și în spațiul românesc, ca animal de povară al armatelor turcești, desigur și în Banat, unde pe vremea autorului avea și întrebuintarea „pașnică”, de purtătoare a mărfurilor negustorilor orientali.

Dacă din Africa e normal să nu mai fie însemnate țări (să nu fi știut, totuși, Halici de Etiopia?), intrigă câteva „pete albe” de pe harta Asiei, adică India – țara lui Por împărat din *Alixândria!* – și China – Imperiul vizitat de contemporanul său Neculai Spătarul, iar Persia, de care iar e greu de crezut că nu va fi știut din lectura clasicilor și a Bibliei, apare doar prin tangență, la numele pomului aclimatizat în Europa de Cruciați (după unii istorici singura realizare pozitivă a aceluia!), piersicul: *Piersik. Persicus; Piersikē. Persicum (DVL, p. 109)*. Locuitorul din zona Gugulanilor cunoștea și piersica lipicioasă (*Piersikē lipicososē*)...

Asemenea, America, de care învățatul trebuie să fi știut, nu apare decât derivat, prin numele păsării (de-acum domesticite), provenite din acele „Indii Occidentale”: *Kurkē. Gallus Indiacus* (DVL, p. 77; dar *Korkan e Corvus!*, *ibidem*, p. 72).

Comunitățile omenești locuiau în sate (*Sat. Pagus*, DVL, p. 128) și orașe, ori mai degrabă târguri (*Têrg. Forum. Oppidum*, DVL, p. 147), cum Caransebeșul, deși a fost uneori numit în documente regale, *civitas*, alternativ însă cu *oppidum*⁵⁸.

Acestea erau cuprinse în țări, care normalmente erau *regate*, dar, dacă își pierduseră statalitatea ori aveau una de tip special erau teritorii (ținuturi, regiuni) așa desemnate după criteriul etnic (Țara Arăpească, Bulgărească, Grecească, respectiv Nemțească): *Czarē. Regnum. Regio* (DVL, p. 27); regatul, tipul „clasic” de organizare / conducere / cârmuire era numit de români Crăiie (*Kreyē. Regnum. Regimen*, DVL, p. 74), condus de un Rege (*Kraj. Rex*, DVL, p. 73) ori de o Regină – cum fusese cazul Isabellei –, care putea fi și „numai” soția monarhului (*Krejasē. Regina*, DVL, p. 73), el / ea domnea (verbul, și acesta îl punea Halici la persoana întâi a indicativului prezent!): *Krejesk. Regno-as*, DVL, p. 73); și avea atribuții regale: *Krejesk. –e. Regius. –a*, DVL, p. 74). Putea fi și un „regișor”, „crăișor” sau „crăiuș”, cum Principele Transilvaniei, numit de români Craiul Ardealului după dezmembrarea vechii Ungarii: *Krejucz. Regulus* (DVL, p. 74).

Superior Regatului, dar consubstanțial, era Imperiul: *Impêrēczie. Imperium. Regnum* (DVL, p. 37), condus de Împărat, care, cum reiese din definiția anterioară, putea fi și Rege, cum de regulă și era de altfel (*Impêrat. Caesar. Imperator*, DVL, p. 37), atribuțiile sale fiind împărătești (*Impêretesk. Caesaricus. Imperialis*, DVL, p. 37).

În Țările Române Monarhul avea altă titulatură, de sorginte slavă: *Vodē. Vojvoda. Princeps* (DVL, p. 159). Într-adevăr, Domnii/ Voivozii echivalau cu Principii apuseni, era echivalent cu Principele apusean, deși unii contemporani de acolo îi numeau, ocazional, „duci”, ori chiar „conți”. Etimologic, Voivodul era beliduce, cum la slavi a și rămas, fără atribute monarhice ca la noi (unde era și comandant suprem al oastei), Halici indigîtând această calitate: *Vojvodē. Capitaneus* (DVL, p. 159).

Banatul, regiune de graniță în Regatul Ungariei, cu misiune ofensivă / defensivă, după caz, unul fiind cel al Severinului, cel de Caransebeș – Logoj, în care a trăit Halici până la 1658 fiind „urmașul” aceluia și chiar așa numit în destule documente, nu este numit expres, cum am arătat în prima parte a acestui text, fiind indicat însă demnitarul din fruntea sa, echivalat în grad de autor cu un Vicerege (!): *Ban. Prorex* (DVL, p. 15). Exista, în spațiul balcanic, o formațiune oarecum echivalentă, *Craina*, care a ființat cândva în sudul Banatului, ca o creație a Imperiului Vlaho-Bulgar, zona fiind astfel desemnată în partea locului până în prima parte a secolului al XX-lea⁵⁹, iar Halici știa de ea și o înseamnă, fără explicații: *Krajnē. –* (DVL, p. 73), cum și de crainic (*Krajnik*, DVL, p. 73), odată conducător al aceleia, ulterior și rezidual mic slujbaş.

Aceste organizații politice, cum și conducătorii lor aveau blazoane, *Sztéme. Corona* (DVL, p. 140). Astfel de steme / blazoane utilizau toți nobilii, avându-le concesate de Regi, așa și în Banat, dar în lipsă și le auto-atribuiau, din considerente de prestigiu, dar și utilitare, pentru autentificarea documentelor cu pecetele (inelare îndeosebi), cum înclin a crede că a procedat și familia Halici.

Pentru fiecare exista familiarul *acasă* (*Akazē. Domi*, DVL, p. 5), care nu era numai strict locuința, ci localitatea de domiciliu – Caransebeșul în cazul autorului –, regiunea – Banatul și statul de care ținea, respectiv Principatul Ardealului.

Restul era *afară* (*Afarē. Foris. Foras. Extra*, DVL, p. 3) în străinătate (*Strienitatē. Alienatio. -onis*, DVL, p. 142), tărâmul *celorlalți*, al străinilor (*Striēn. Alienigena. Alienus*, DVL, p. 142) și de înstrăinare, înstrăinător, adică nefamiliar, neprimitor, neliniștitor (*Astrieniturē. Abalienatio; Astrienitor. Abalienator*, DVL, p. 13), unde mă înstrăinez, îmi pierd identitatea (*Astrienedz. Abalieno; Striénedz. Abalieno*, DVL, pp. 13, 142) dacă sunt un *pribeag* (*Pribag. Exul*, DVL, p. 116), adică *pribelesc* (*Pribejesk. Exulo*, DVL, p. 116), aflându-mă în exil, *pribejie* (*Pribejsiē. Exilium*, DVL, p. 116), nota, premonitoriu, Halici. În străinătate și înstrăinat s-a simțit el în Ardeal după 1658, deși verosimil mai fusese acolo, la studii și ocazional. Se refugia din adevărata sa patrie în ceea ce rămăsese din Statul al cărui supus era, deci nu a trecut hotarul – cuvânt care lipsește, destul de surprinzător, din *Dicționar* – și n-a plătit *vamă* (*Vamē. Telonium*, DVL, p. 154) funcționarului de acolo, *vameșul* (*Vamesh. Telonarius*, DVL, p. 154), „vameșia” (*Vamēshiē* –, DVL, p. 154). Fiul său, autorul *Odei*, până a trece pe la vămile văzduhului, le-a achitat și pe cele lumești, peregrinând prin Germania, Țările de Jos și oprindu-se, definitiv în Anglia, ca unul care, dincolo de o mentalitate modernă, să zicem, nu mai avea inhibiția spațiului necunoscut, după ce fusese o dată deșărat. Creștinul ce se afla (*Christin. Christianus*, DVL, p. 27), ținând de universul creștin(esc) (*Christinēsk. Christianus*, DVL, p. 27) adică de o lume / cultură / civilizație (*Christinētatē. Christianismus*, DVL, p. 27) care era atât de periclitată atunci de otomanii aflați – dar cine știa? – în ultime zăvâcniri, cum în adolescență experiase, s-a dus poate nu numai din considerente de carieră la marginea opusă a Continentului, dar a mai pus și Marea Mânecii între el și aceia! A fost astfel primul român naturalizat în Anglia, de unde la o adică,

vorba ceea, putea face saltul și în America... Acolo ar fi întâlnit, printre aborigeni, o alteritate definită de tatăl său în termenul biblic al „Neamurilor” ne-evreiești, cărora li s-a arătat Lumina: *Păgănită. Gentilismus. Aethnicismus* (DVL, p. 104). Păgânul se ținea de aceste neamuri (*Păgen. Gentilis. Aethnicus*, DVL, p. 104) și, scrupulos, tatăl lexicograf înseamnă și verbul apostaziei, ca de obicei la persoana întâi a indicativului prezent: *Pegenëskumé. Gentilis fio* (DVL, p. 104). Ce nu se poate în lumea aceasta?

Revenind la Mihail Halici-tatăl, este indiscutabil că orizontul său spiritual – inclusiv pe palierul geografic și, să-i zicem, „geopolitic” îl depășea sensibil pe cel al concetățenilor (căci era cetățean, *civis de Karamsebes* el și nu fiul minor la data exilului!) și com-provincialilor săi, dar și din mediul lor putuse culege informații de gen, din bagajul comun de cunoștințe furnizate de experiență. Le putem depista pe acestea în *balade*, culese, ce-i dreptul, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul celui următor, dar unele cu acțiuni plasate chiar în veacul al XV-lea (cele avându-i ca eroi pe Iancu de Hunedoara și Matia Corvin) și, evident, sporind pentru secolele XVI-XVII, de sorginte bănățană majoritatea, iar de nu, cu circulație și în Banat.

Întâlnim, astfel, din numirile de țări, provincii și popoare menționate în *Dicționar de Halici Ardealul*⁶¹, unde se afla *Sibiul*⁶², metropola de atunci a *sașilor*⁶³.

Craiova este prezentă prin „vreo trei fete Craiovese”⁶⁴.

Părăsind arealul românesc, găsim *Buda* în balade cu acțiunea plasată pe timpul lui Sigismund de Luxemburg și Matei Corvin, când aceea era Capitala Regatului ce cuprindea și Banatul (vezi *Metropolis Hungariae* în DVL!)⁶⁵.

Latini au reputație foarte proastă în baladistica bănățană⁶⁶, amintire probabil a ofensivei timpurii catolice, ori chiar a trecerii Cruciaților spre Orient la o ocazie, apărând chiar ca un fel de căpăuni (cuvânt dând seama de altă amintire „duioasă”, de la avari...).

La impopularitate concureau *turcii*⁶⁷ (*turcoica*, adecă *bula*⁶⁸, apare și ea, cum în DVL), *tătarii* („ca ogarii”!)⁶⁹ și *arapii*⁷⁰, cunoscuți de breji autorului *Dicționarului*, cum contemporanilor și antecesorilor săi bănățani.

De-acuma *Țarigradul* (cu variantele *Țarigrad, Țaligrad*)⁷¹ era capitala Împărăției Turcilor, cei ce se însoțeau de pomeniții tătari și arapi (și care conținea și *Bosnia*⁷², nearătată în DVL), iar *Împăratul* era prin excelență *Sultanul*⁷³ (care nu apare în DVL, cum nici *Hanul tătarăsc*), dar nu fără excepții⁷⁴; atunci aceia, ca Împărații creștini ai basmelor având și *împărătese*⁷⁵, cum aveau *Crăiese*⁷⁶ monarhii creștini, *Craii*⁷⁷; nu știm însă cum se vor fi numit consoartele *Crăișorilor*⁷⁸, cei care-i urmau pe Regi în rang! Ai noștri erau *Vodă*⁷⁹, cum în DVL, prescurtarea de la *Voivod*.

Universul geografic și uman (inclusiv politic) era destul de larg și de determinat în mintea contemporanilor „plebei” ai lui Halici (dar baladele, cântecele de vitejie erau gustate și în mediul său nobiliar), cărturarul adăugându-le pe cele cunoscute *de visu* și pe cele de sorginte livrescă.

NOTE

1. Vezi pasajul din scrisoarea lui Bogdan Petriceicu-Hasdeu din 1 august 1871 apărută în *Columna lui Traian*, reluat în idem, „Românii bănățeni din punctul de vedere al conservatorismului dialectal și teritorial”, comunicare la ședința Academiei Române din 24 februarie 1896, publicată în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare*, seria II-a, tom XVII (1895-1896), extras, București 1896, citat aici din idem, *Scrieri istorice*, ediție Aurelian Sacerdoțeanu, vol. II, București 1973, p. 160. Textul a fost reluat aproape fără modificări de idem, *Dicționarul limbii istorice și poporane a Românilor (Etymologicum Magnum Romaniae)*, tom III, București, 1893 [mai departe EMR], la articolul **Bănat** după care citez mai la vale.
2. *Ibidem*, coloana 3111. 3. *Ibidem*, col. 3110. 4. *Ibidem*, col. 3112. 5. *Ibidem*. 6. *Ibidem*, col. 3120. 7. *Ibidem*, col. 3113. 8. *Ibidem*, col. 3111.9. *Ibidem*, col. 3120-3127.
10. Mihail Halici [tatăl], *Dictionarium Valachico-Latinum* [mai departe DVL], p. 91 (copie fotografică) în ediția cu *Studiu filologic și indice de cuvinte* de Francisc Király (îngrijită de Alexandru Metea și Maria Király, Timișoara 2004), p. 91. DVL, a fost publicat, parțial, până la litera **P** (inclusiv) de Bogdan Petriceicu Hasdeu în *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie* (București), vol. VI, 1891, pp.11-48, iar integral de Grigore Crețu „Anonymus Caransebesiensis. Cel mai vechiu dicționar al limbii române, după manuscriptul din Biblioteca Universității din Pesta”, în *Tinerimea română* (București), noua serie, vol. I, 1898, pp. 320-380, din păcate intruvabilă la Timișoara, Arad (lipsind din *fondul Xenopol* de la Biblioteca Județeană, ori poate pierdut) și chiar la Biblioteca Academiei Române (!), așa încât o voi cita prin intermediar.
11. Vezi Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII*, Timișoara, 2003, p. 147 (subcapitolul *Mihail Halici-tatăl*).
12. *Ibidem*, pp. 146-148.
13. Vezi Francisc Király, *Preliminarii la Dictionarium Valachico-Latinum*, în Mihail Halici-tatăl, *op. cit.*, p. 24.
14. Doru Radosav, *op. cit.*, p. 184.
15. Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Etymologicum...*, col. 3112.
16. *Ibidem*, col. 3136-3147.

17. Andrei Ghidiu, Iosif Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, p. 308.
18. *Ibidem*.
19. Grigore Crețu, „Familia Halici din Caransebeș (sec. XVII). Studiu istoric”, în *Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie* (Caransebeș), III, 1979, p. 309. apud Florian Moldovan, *op. cit.*, p. 309.
20. *Ibidem*.
21. Andrei Ghidiu, Iosif Bălan, *op. cit.*, pp. 295-296.
22. *Ibidem*, p. 287.
23. Francisc Király, *op. cit.*, p. 13. Acest autor socoate că și Zăvoi [Zěvoj. – DVL, p. 166] este numele de sat, nu substantiv comun, *ibidem*, p. 130.
24. Bogdan Petriceicu Hasdeu, „Anonymus Lugoshiensis. Cel mai vechiu dicționar al limbei române, după manuscrisul din Biblioteca Universității din Pesta”, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, vol. VI, 1891, p. 16 (*Bokoshniczë. Pagus*).
25. Francisc Király, *op. cit.*, p. 12 (cu trimitere vagă la nota 6 de la p. 27: „p. 230-380); la Florian Moldovan trimiterea este tot globală în *op. cit.*, p. 309, nota 17, doar cu 10 pagini în plus: „p. 320-380”!).
26. Costin Feneșan, „Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)”, în *Revista istorică* (s.n.), VII, nr. 1-2, din 1996, p. 78.
27. Doru Radosav, *op. cit.*, p. 149.
28. *Ibidem*, pp. 146-147; aci autorul se referă la căsătoria lui Mihail Halici (viitor *tatăl!*) cu Ana Magiar, de extracție nobiliară caransebeșană la fel, dar afirmația poate fi luată în considerare și pentru trecut, de unde înrudirea cu Măcicășanii. Nobilii români din districte practicau o asemenea endogamie că rar nu se căsătoreau verișorii între ei, iar pentru mine e o mare mirare că nu se face nici o pomenire în documente de copii handicapați. O singură șchioapă, pe la 1500, în familia Fiat, dar s-a măritat și aceea (cu moșiile...), putând fi vorba de un accident din copilărie, ori chiar de „mal praxis” al moașei!
29. Vezi Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI*, Reșița 2002, subcapitolul *Evoluția familiei Măcicăș de Timcova*, pp. 246-281 (special p. 251).
30. Giovan Andrea Gromo [*Scurtă descriere a Transilvaniei*], în *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, red. Maria Holban, Maria Magdalena Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernavodeanu, București 1970, pp. 316 (nota 3), 320 și 327 (nota 22).
31. Doru Radoslav, *op. cit.*, p. 187. 32. *Ibidem*, p. 192. 33. *Ibidem*, p. 196. 34. *Ibidem*, p. 147.
35. Petre P. Panaitescu, *Problema originii clasei boierești*, la idem, *Interpretări românești*, ed. a II-a Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely [*cura*], București, 1994, pp. 44-45.
36. Așa sugerează și Francisc Király în *op. cit.*, pp. 11, 14, 38, 131.
37. Iosif Ghidiu, Andrei Bălan, *op. cit.*, p. 291, amintirea unui contract de vânzare-cumpărare, în 1537, a unei grădini (livezi) din Strada de Jos (*Alsó-utca*), „lângă casele și locuința [sălașele, șatrele, R.A.] faraonilor (*penes domos et mansiones pharaonum*)”; p. 301, unde este pomenit bulibașa Nicolae Feța, „voivodul” țiganilor din Caransebeș, care vindea o casă nobilului Gavril Fiat (!), ruda sa Ion Feța având, de asemenea, o casă în vecinătate, iar la p. 312 este menționată *Naga Czinganka* (probabil văduvă), proprietară și ea de casă în oraș la 1515. O comunitate destul de integrată, cel puțin acceptată! E de presupus că s-au produs și metisaje, iar unii membri ai acestei comunități au avut o ascensiune socială, cel puțin Petru Țigan (*Chigan Péter*), jude jurat în Caransebeș la 1622, de la care Radu Românu avea un pământ moștenit menționat în 1653, vezi Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981, doc. nr. 63, datat Caransebeș, 25 martie 1622, p. 149 și doc. nr. 92, datat Caransebeș, 30 aprilie 1653, p. 201. Sunt convins că Mihail Halici l-a cunoscut personal pe Petru Țigan(ul)! Puțini erau totuși așa de cuprinși, cei mai mulți trăind în șatră (*Shatrë. Tentorium, DVL*, p. 128), un asemenea țigan fiind *Shëtrar* (*DVL*, p. 131).
38. Costin Feneșan, *op. cit.*, doc. nr. 59, datat Caransebeș, 20 martie 1616, p. 143. Erau și săteni cu astfel de nume provenit din etnonim, cum Matia Maghiar (Magyar) din Belinț, cf. *ibidem*, doc. nr. 40, fără loc, din 11 aprilie 1598, p. 105.
39. *Ibidem*, doc. nr. 24, datat Alba Iulia, 23 mai 1588, p. 74 și doc. nr. 25, datat Caransebeș, 30 mai 1588, p. 75.
40. *Ibidem*, doc. nr. 70, datat Caransebeș, 4 aprilie 1635, p. 161.
41. *Ibidem*, doc. nr. 88, datat Caransebeș, 20 aprilie 1650, p. 196.
42. *Ibidem*, doc. nr. 83, datat Rampersdorff, 15 august 1645, p. 184.
43. *Ibidem*, doc. nr. 21, datat Căvăran 6 februarie 1585, p. 68.
44. *Ibidem*, doc. nr. 80, datat Caransebeș, 31 martie 1642, p. 178. La 1624 este arătat un Ioan Frâncu (*Ioannes Frenk*) ca *nobilis de Karan*, vezi Frigyes Pesty, *Ktassó vármegye története*, vol. IV, Budapesta 1884, doc. nr. 531, datat Caransebeș, 21 august 1624, p. 282.
45. Vezi Costin Feneșan, *op. cit.*, doc. nr. 21, datat Căvăran, 6 februarie 1585, p. 68.
46. *Ibidem*, doc. nr. 34, datat Alba Iulia, 19 aprilie 1597, p. 91. La 1635 Adviga Teoreok era văduvă, de-a doua oară, după Gașpar Duma, cf. *ibidem*, doc. nr. 72, datat Caransebeș, 25 mai 1635, p. 163.
47. *Ibidem*, doc. nr. 70, datat Caransebeș, 4 aprilie 1635, p. 161 și doc. nr. 71, datat Caransebeș, 7 mai 1635, p. 162. În schimb vor fi fost nobili unguri Ambrus (Ambrozie) Török Ban de Severin la 1479 și Bálint (Valentin) Török, Comite de Timiș la 1526, cf. George Popovici, *Istoria Românilor bănățeni*, Logoj, 1904, pp. 218, 220.
48. *Ibidem*, pp. 176, 201.
49. Iosif Ghidiu, Andrei Bălan, *op. cit.*, p. 287, cf. nota 22 *supra*.
50. Costin Feneșan, *op. cit.*, doc. nr. 83, datat Rampersdorff, 15 august 1645, pp. 183-186.
51. George Popovici, *op. cit.*, p. 171.
52. Costin Feneșan, *op. cit.*, doc. nr. 28, datat Caransebeș, 16 martie 1591, p. 82.
53. Cf. nota 50, *supra*. 54. *Ibidem*.
55. *Ibidem*, doc. nr. 40, f.l., din 11 aprilie 1598, p. 106.
56. Iosif Ghidiu, Andrei Bălan, *op. cit.*, pp. 315-316.
57. Vezi Lazăr Șăineanu, „Elementele turcești în limba română”, în *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie*, III, vol. (tom) V, 1885, pp. 208-209, cu trimiteri la texte. Tot acolo, în vol. VI, 1891, a publicat Bogdan Petriceicu Hasdeu „Anonymus Lugoshiensis”, vezi mai sus nota 10.
58. Iosif Ghidiu, Andrei Bălan, *op. cit.*, pp. 6-7; Gheorghe Popovici, *op. cit.*, p. 215.

59. V. Iosif Bălan, *Numiri de localități*, Caransebeș 1898, pp. 55-58; pentru *Craina bănățană* vezi Viorel Achim, „O formațiune medievală de graniță în sud-estul Banatului: Craina”, la idem, *Banatul în Evul Mediu. Studii*, București 2000, pp. 162-176.
60. Editorii DVL consideră că acest cuvânt este un adaus de altă mână (a lui Halici-fiul?), prin asteriscul din dreptul său de la *Indice* (p. 377).
61. *Ana Ardeleana*, la Iosif Popovici, *Poezii populare române*, Oravița 1909, pp. 14-15; *Ion Iorgovan și Șarpele negru*, la Atanasie Marian Marienescu, *Poezii din Transilvania*, ed. Eugen Blăjan, București, 1971, p. 223. Toate exemplele provin din balade culese în Banat, după arătările culegătorilor.
62. *Ana Giurgiuleana și Iancu Sibiiiancu*, la Iosif Popovici, *op. cit.*, pp. 31 și 90-91; *Iancu Sibiiiancu*, la George Cătană, *Basme, povești și balade*, ed. Doina Comloșan și Vasile Șerban, Timișoara, 1984, pp. 115-116.
63. *Mihai Viteazul și săsoaia*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, pp. 120-122 (cu variante *sasul/săsoi* – „ca holera!”, p. 121, iar la feminin doar cum în titlu).
64. *Tănislav*, la George Cătană, *op. cit.*, p. 104.
65. *Inelul și corbul* [legenda descendenței lui Iancu Huniade din Sigismund de Luxemburg] și *Mateăș-Crai*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, pp. 84-85 și 157.
66. *Gruia lui Novac și fata de Lătîn*, *Gruia lui Novac și fata de Lătîn din Dobrin*, *Copilul mic cu fata de Lătîn și trei Novăcești*, *ibidem*, pp. 235-241, 297-304, 305-311, 312-321; *Sora și fratele*, la Iosif Popovici, *op. cit.*, p. 52 („Lătînii ca căinii”).
67. *Ana Ardeleana*, *Răpirea Ileanei*, *Sora și fratele*, *Bagiu și Turcii*, *Năvăciască*, *Gruia lui Novac*, la Iosif Popovici, *op. cit.*, pp. 14-15, 15-18, 52, 86-90, 104-107, 107-110; *Iancu-Vodă*, *Împăratul Salabeg*, *Novac cu fina sa*, *Trei Novăcești și Anița cârciumărița*, *Blăstem asupra turcilor*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, pp. 137-139, 147, 338-341, 343-347, 479-480; *Tinerel voinicel*, *Mărza*, *Tănislav*, *Gruia lui Novac*, *Lină Rujalină*, la George Cătană, *op. cit.*, pp. 101-102, 103, 104-107, 135-137, 137-148. *Lista este exemplificativă, nu exhaustivă*, cum și în celelalte cazuri.
68. *Novac vinde pe Gruia de rob*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, pp. 323-327.
69. *Iancu-vodă*, *Trei Novăcești și Anița cârciumărița*, *ibidem*, pp. 137, 147; *Sora și fratele*, la Iosif Popovici, *op. cit.*, p. 52.
70. *Gruia lui Novac cu Sandalina și arapul*, *Doicin și arapul*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, pp. 282, 470-472.
71. *Novac vinde pe Gruia de rob*, *Novac și Dobrin cel bogat*, *Novac cu fina sa*, *Trei Novăcești și Anița cârciumărița*, *ibidem*, pp. 321-323, 331, 338, 342-343; *Ienășel cel frumușel*, *Gruia lui Novac*, la George Cătană, *op. cit.*, pp. 117, 132-137; *Doicin*, *Doicin* (variantă), *Soacra și nora*, *Iancu Sibiiiancu*, *Vitejia lui Gruia*, la Iosif Popovici, *op. cit.*, pp. 8-10, 10-14, 55-56, 90-91, 110-111.
72. *Iancu-vodă*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, p. 137.
73. *Împăratul Salabeg*, *Ion Iorgovan și șerpele negru*, *Nașterea lui Novac*, *Novac vinde pe Gruia de rob*, *Trei Novăcești și Anița cârciumărița*, *ibidem*, pp. 147, 223, 261-263, 327, 343-346; *Gruia lui Novac*, la George Cătană, *op. cit.*, pp. 133-134.
74. *Fiul de împărat*, *ibidem*, p.154.
75. *Nașterea lui Novac*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, p. 264.
76. *Jicman Crai*, *ibidem*, p. 218; *Tănislav*, la George Cătană, *op. cit.*, p. 104.
77. *Mateăș Crai*, *Jicman Crai*, *Nașterea lui Novac*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, pp. 157, 216-217, 265-266.
78. *Crăișor cu mult dor*, la George Cătană, *op. cit.*, pp. 142-143.
79. *Ștefănuț-Vodă*, *Iancu Vodă*, la Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, pp. 174-178, 178-180.